

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930:94(477)(092)

© Галина Коцур
(Київ)

ПРО УВ'ЯЗНЕННЯ КОШОВОГО П. КАЛНИШЕВСЬКОГО ТА «УМОВИ УТРИМАННЯ, ЯКІ НЕМОЖЛИВО ЗДОРОВІЙ НА РОЗУМ ЛЮДИНІ УЯВИТИ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ М.А. КОЛЧИНА)

У статті аналізується праця першого літописця історії соловецького ув'язнення М.А. Колчина «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.».

Ключові слова: М.А. Колчин, Архангельська губернія, Соловецький монастир, П.І. Калнишевський, кошовий отаман.

Про долю першого літописця історії соловецького заслання відомо небагато. Михайло Андрійович Колчин народився 9 вересня 1855 р. у с. Пінгіш Холмогорського повіту Архангельської губернії в сім'ї священика. Під час навчання в Архангельській духовній семінарії він на початку 1874 р. був причетний до створення молодіжного революційного гуртка та нелегального рукописного журналу «Равенство» антиурядового змісту.

Перша половина 70-х рр. XIX ст. характеризувалася піднесенням народницького руху, наповненого ідеалістичним поривом і альтруїзмом, що охопили тогочасну молодь. Відголоски цих настроїв проникали й за глухі стіни духовних семінарій, захоплюючи тих вихованців, чиї думки проснулись від сумних явищ тогочасної дійсності. Семінаристи з захопленням зачитувалися творами тих авторів, до яких начальство завжди ставилося як до шкідливих і небезпечних, за ознайомлення з якими вихованці підлягали суворим переслідуванням.

М.А. Колчину з раннього дитинства було добре знайоме тяжке життя місцевого населення. Прагнучи його змінити, юнак палко захопився визвольними ідеями. Разом зі своїми товаришами він почав видавати рукописний журнал у дусі тих принципів, які ним щойно були засвоєні.

Семінарське начальство, яке складалося з монахів, було надзвичайно стурбоване проявами ліберального духу серед вихованців. З метою виявлення цієї крамольної «зарази» воно провело раптовий, повальний обшук всієї семінарії. Його трофеями стали відібрані в старшокласників книги заборонених авторів, а також декілька номерів рукописного журналу, в якому семінарському начальству «перепадало на гріхи». М.А. Колчин і ряд його друзів були відратовані з семінарії. 16 травня 1875 р. справу по ньому вирішено в адміністративному порядку з підпорядкуванням негласному нагляду поліції. Юнак переселяється

до батька, який служив священиком у одному з поселень Холмогорського повіту. Проживаючи тут, М.А. Колчин знайомиться, а потім і сходиться досить близько з політичними поселенцями, які жили в краї. Вони зацікавилися «обдарованим юнаком, який так рано постраждав за свою допитливість» [1, с. V]. За їх порадою, юнак їде до Петербурга на навчання, де при їх же сприянні, вдається знайти заняття в редакції «Отечественных записок». Отримавши можливість існувати завдяки літературним заробіткам, М.А. Колчин вступає вільним слухачем до Медико-хірургічної академії.

Завдяки роботі в редакції «Отечественных записок» у М.А. Колчина зав'язується знайомство зі співробітниками журналу, зокрема, з М.К. Михайловським, О.М. Скабичевським, а також з деякими громадськими діячами того часу. Йому часто доводилося бувати на вечорах відомого в той час поета-радикала народника О.О. Ольхіна.

Відвідуючи гуртки радикальної молоді, М.А. Колчин викликав підозру поліції і всемогутнього тоді III-го відділення. 1876 р. його заарештовують, а незабаром засилають «на батьківщину», в Архангельську губернію.

Потрапивши в якості політичного заслання на крайню, хоча й рідну Північ, М.А. Колчин опинився в критичному становищі. Позбавлений можливості стати лікарем, він вирішує тепер, поки що тимчасово, стати фельдшером, з надією, що після звільнення із заслання, знову зможе поступити й закінчити курс.

Відправлення М.А. Колчина на Соловки спочатку налякало його, але оскільки вибору не було, то прийшлося із цим змиритися. Прибувши на Соловки, М.А. Колчин розпочинає знайомство зі своєрідним життям Соловецького монастиря, вивчає його історію. При цьому, по-перше, прибульця цікавить проблема ролі монастирів у справі колонізації країни, заселення пустин-

них лісових просторів північних регіонів. По-друге, місце монастирів як центрів духовного, релігійного та культурного життя. І, по-третє, монастирі, як місце державних тюрем, куди засилались і ув'язнювались «неблагонадійні для вищих представників державної влади». Якщо до М.А. Колчина всі науковці досліджували перші два аспекти проблеми, то він основну увагу звернув на останній

Проживаючи на Соловках, М.А. Колчин отримав змогу працювати в монастирському архіві, де зберігалися «секретні справи» про людей, засланих у монастир, і в'язнів, які сиділи в Соловецькому острозі. Доступ до цих справ він отримав, проживши три роки на Соловках, завдяки особистим якостям: «товариськість, відкритий і прямий характер, а також успішне лікування ним монастирської братії» [1, с. XI]. М.А. Колчин також особисто оглянув усілілі до 1880-х рр. каземати та зробив їх опис.

Користуючись матеріалами, виявленими в секретних справах монастирського архіву, М.А. Колчин надрукував у «Русской старине» за 1887–1888 рр. статті «Флигель-адъютант Михаил Андреевич Шумский в Соловках» і «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.». За словам публіциста-етнографа О.С. Пругавіна, «цей матеріал, який ретельно ховали й оберігали від стороннього погляду, завдяки Колчину все ж таки вийшов на світ Божий, на суд людей» [1, с. XII].

...Завітній мрії М.А. Колчина про новий вступ до Медико-хірургічної академії для закінчення курсу так і не вдалося здійснитися. Причина полягала в тому, що адміністрація не поспішала звільнити його від нагляду поліції. Між тим роки йшли, з'явилася сім'я, потрібно було виховувати дітей. Прийшлося відмовитися від думки про здобуття вищої освіти.

Після смерті Михайла Андрійовича 21 серпня 1906 р. залишилося шестеро дітей: три доньки (Олександра, Надія та Ганна) і стільки ж синів (Андрій, Михайло й Микола). Єдиним багатством скромного лікаря був будиночок, який знаходився в Архангельську, що на розі Новгородського проспекту й Успенської вулиці. Він залишив його своїм дітям, радив їм у своєму заповіті «жити в мирі й спокої, підтримувати один одного, старшим дбати про виховання й навчання молодших» [7].

Історичний нарис М.А. Колчина «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.», що друкувався із продовженням у декількох номерах «Русской старины» (1887–1888), розпочинається зі вступного ко-

ментаря автора. Вже в перших рядках дослідник наголошує, що «понад три століття Соловецький монастир служив місцем заслання; багато людей за цей час побувало в ньому, в його гнітючих казематах, а між ними людей глибоких переконань, міцної віри і палкої любові до істини, чимало людей видатних із своїм світоглядом, силою свого характеру... Кожен із історичних періодів залишав свій відбиток на складі соловецьких в'язнів» [2, с. 45].

М.А. Колчин стверджує, що його нарис побудований на основі архівних документів, що зберігаються в архіві Соловецького монастиря. Відомості щодо ув'язнених за XVIII–XIX ст. є найбільш повними, вони дають точні дані про каторжників. Автор дізнався про точну чисельність арештантів і ставлення до них начальства і все це виклав на сторінках наукової розвідки.

Окремий розділ (перший) публікації М.А. Колчин відводить розкриттю значення монастиря як місця заслання. Тут ми знаходимо детальний опис Соловецького острова, його розміри, ландшафт, ґрунти, озера, клімат. Коротко подається історія заселення цього безлюдного краю. Дослідник наголошує: «Пустинність острова, його крайсвітність, понад восьмимісячна відірваність від материка, холод, протягом двох третіх року покриття льодом, обмеження людей у спілкуванні до крайньої межі, відсутність можливості втечі, все це сприяло утриманню арештантів» [2, с. 48], а «вічна тиша, наче в мертвому царстві, лише поодинокі каркання ворон, доводять до тупості, ...стає моторошно і страшно» [2, с. 49].

У розділі II М.А. Колчин описує місце утримання арештантів: старі земляні ями, фортечні і секретні тюрми, нову в'язницю, а також розкольницьке кладовище та лобне місце. Зазначимо, що цю інформацію автор подає, особисто відвідавши камери і ретельно занотувавши все побачене. Ось у такому казематі сидів П. Калнишевський: «Перед нами маленькі, приблизно в два аршини заввишки, двері з малюсіньким віконцем посередині їх; двері ці ведуть у житло в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого зрізаного конуса з цегли, завдовжки майже в чотири аршини, завширшки в сажень, висота при вході – три аршини, у вузькому кінці – півтора. Біля входу праворуч ми бачимо лаву, що була ложем для в'язня... На другому боці рештки розламані печі. Стіни... сирі, запліснявілі, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати є маленьке віконечко верхків шість у квадраті; промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно

освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні і то з великою напругою зору. Якщо ув'язнений намагався через це вікно подивитися на світ Божий, то перед його очима поставало лише кладовище, що знаходилося прямо перед вікном» [2, с. 52]. Далі читаємо: «Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якість безмежне відчуття страху... В кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виривається з грудей якщо не крик, то тяжке зітхання і з язика злітає запитання: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування?» [2, с. 53].

За словами М.А. Колчина, у таких казематах люди проводили десятки років. Він продовжує: «Розповідають, що в описаному вище казематі останній кошовий колишньої Січі Запорозької Калнишевський просидів 16 років, як виявилось, будучи зовсім не винним» [2, с. 53]. Далі М.А. Колчин зазначає, що цар звільнив запорожця, захотів хоча б якимось винагородити за перенесені страждання і наказав запитати у П. Калнишевського, що б він хотів у нагороду. Далі дослівно: «Старим я став, відповів Калнишевський, мирські почесті мене не приваблюють, багатство мені не потрібне; не прожити мені й того, що в мене є, один у мене клопіт: приготувати себе до майбутнього життя, а ніде я не зроблю цього так добре, як у цій святій обителі; тому перше моє прохання дозволити мені дожити свій вік у Соловках, а друге прохання, якщо цар хоче мені зробити ласку, то нехай він накаже побудувати для ув'язнених справжню тюрму, щоб вони не томилися, як я, в задушливих казематах фортеці» [2, с. 53].

У розділі III йде мова про становище засланих на Соловки. А воно, за твердженням М.А. Колчина, було жахливим, нестерпним, принизливим. В'язні часто жадали швидше смерті, ніж збожеволіти в казематі. Інші просили відправити їх на каторгу, ніж бути там, де «умови, які неможливо здоровій на розум людині уявити», де «не витримує метал» [2, с. 67], де гниє одяг, бігають і обгризають людей шурі, де споживати в темряві «хліб і воду можна лише на помацки» [2, с. 68].

У розділі IV описуються деталі супроводу арештантів на Соловки до місця ув'язнення, наводяться зразки супровідних грамот, відображено передачу в'язнів настоятелю монастиря, опис їхнього майна, коштів на утримання, приміщень каземату для «злочинців». Від-

найшов М.А. Колчин серед монастирських паперів дані про тортури над запротореними в монастир, обшуки, доноси. Ознайомився автор із відомостями про арештантів, які у XVIII ст. детально, через кожні чотири місяці, а потім півроку надсилались до синоду. Ця інформація включала: згідно чийого розпорядження в'язень сюди присланий, скільки мав років від народження, який стан здоров'я, чи утримується в найстрогішому ув'язненні, яку споживає їжу, який має одяг, чи має книги для читання і які, чи буває на богослужіннях, чи при повному розумі, як веде себе, чи визнає свій злочин [3, с. 342].

У розділах VI–IX в хронологічній послідовності, починаючи від першого на Соловках арештанта 1554 р. – ігумена Троїцького монастиря Артемія і далі, подаються в деталях причини ув'язнення, супровідні документи, поведінка на засланні, дата смерті та місце поховання. Розділи X–XIII містять аналогічне продовження викладу матеріалів про засланих і ув'язнених за 1742–1825 рр. [4, с. 591–617]. Цінним для нас є розділ XII, де автор дослівно подає «Ведомость о содержащихся в Соловецком монастыре колодниках от июня по октябрь 1786 г.». Саме тут під № 8 знаходимо: «Бывшей сечи запорожской кошевой Петръ Кольнишевский, съ 1776 г., июля 29. По указу синода во исполнение высочайшаго ея и. в. на всеподдан. генер.-аншефа, военной коллегии вице-президента, новороссійск. ген.-губернатора и кавалера Григ. Ал. Потемкина докладъ конфирмації для содержания безвыпускно изъ монастыря и удаленія не токмо отъ переписокъ, но и отъ всякаго съ посторонними людьми обращенія за неослабнымъ карауломъ обретающихся въ монастыре солдатъ» [4, с. 12].

У наступних числах «Русской старины» друкувалось продовження історичного нарису М.А. Колчина, а саме, подавався ретельний виклад даних про арештантів Соловецького монастиря за 1826–1883 рр. [5; 6].

У 1908 р., уже після смерті М.А. Колчина, вийшла окремим виданням його книга «Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.» [1] із передмовою історика О.С. Пругавіна, відомого дослідника старообрядництва й сектанства. До речі, він проходив 1871 р. по «процесу нечаївців», був засланий в Архангельську губернію. Після жовтневих подій 1917 р. перебував в Сибіру, співробітничав із антирадянськими силами. В березні 1920 р. його заарештували, помер в Красноярській тюрмі.

У передмові О.С. Пругавін наголошує на важливості й своєчасності виходу в світ книги

й зазначає, що читач знайде «в ній багато надзвичайно цінних, яскравих і глибоко повчальних фактів і даних» [1, с. XII]. В основу книги покладено текст, який раніше друкувався в «Русской старине», лише окремі місця розширено, уточнено, доповнено. Стосовно кошового отамана П. Калнишевського, то нової інформації не зустрічаємо. Подається та ж, що видрукувана в журналі. Додамо, що запорожець значиться у відомостях про колодників. А хто такі колодники, яка їхня доля на Соловках, «страшні, жакливі, нестерпні умови утримання» знаходимо на сторінках книги [1, с. 18–25, 28, 31, 78, 80–81, 90–93]. Завершується видання інформацією про те, що «з 1883 року найстрашніша Соловецька тюрма вперше протягом трьох століть виявилась незалюдненою» [1, с. 156–157] і «ув'язнення на Соловках постає вже недавньою, страшною історією».

У кінці книги подаються: «Список дель, касающихся арестантовъ, хранящихся въ соловецкомъ архиве и ризнице», «Ведомость объ арестантахъ, содержащихся в соловецкой тюрьме, поданная командированному изъ С.-Петербурга по высочайшему повелению подполковнику корпуса жандармовъ Озерецковскому въ 1835 году», «Его превосходительству и. д. оберъ-прокурора св. синода г-ну тайному советнику и кавалеру Александру Ивановичу Карасевскому. Настоятеля Соловецкаго монастыря архимандрита Александра, Донесеніе».

Отже, М.А. Колчина можна вважати першим літописцем історії Соловецького ув'язнення, який детально висвітлив особливості місцевої тюрми, подав перелік арештантів за 1554–1883 рр. і відомості про них. Дослідник виявив серед колодників кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського і довів цю інформацію до загалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. Исторический очерк / М. Колчин. – М.: Посредник, 1908. – 176 с.
2. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Октябрь. – Т. LVI. – С. 45–69.
3. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Ноябрь. – Т. LVI. – С. 333–363.
4. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Декабрь. – Т. LVI. – С. 591–617.
5. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1888. Январь. – Т. LVII. – С. 37–62.
6. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1888. Февраль. – Т. LVII. – С. 355–407.
7. Овсянкин Е. Имя в истории России / Е. Овсянкин // Важский край. – 2009. – № 49. – 4 дек.

© Галина Коцур
(Київ)

О ЗАТОЧЕНИИ КОШЕВОГО П. КАЛНЫШЕВСКОГО И «УСЛОВИЯ СОДЕРЖАНИЯ, КОТОРЫЕ НЕВОЗМОЖНО ЗДОРОВОМУ НА УМ ЧЕЛОВЕКУ ПРЕДСТАВИТЬ» (ПО МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЯ М.А. КОЛЧИНА)

У статье анализируется исследование первого летописца истории соловецкого заточения М.А. Колчина «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.».

Ключевые слова: М.А. Колчин, Архангельская губерния, Соловецкий монастырь, П.И. Калнышевский, кошевой атаман.

© Galyna Kotsur
(Kyiv)

ABOUT IMPRISONMENT OF KISH ATAMAN P. KALNYSHEVSKYY AND «CONDITIONS OF DETENTION THAT ARE IMPOSSIBLE TO IMAGINE BY A PERSON HEALTHY ON MIND» (ON MATERIALS OF RESEARCHES OF M. A. KOLCHYN)

This article analyzes the work of M. A. Kolchyn as the first chronicler of the history of Solovky prison «The exiled and imprisoned people in the jail of Solovetsky monastery in XVI–XIX centuries».

Keywords: M. A. Kolchyn, Arkhangelsk province, Solovetsky monastery, P. I. Kalnyshevsky, kish ataman.

До редакції надійшла 27.12.2012.